

Les rutes de l'exili del MUME: una dècada connectant espais de memòria a la Catalunya transfronterera¹

Exile tours from the Exile Memorial Museum-MUME: a decade connecting sites of memory at the Catalan cross-border region

David González

Grup de recerca DIDPATRI

Universitat de Barcelona

Campus Mundet. Edifici de Llevant, despatx 120

Passeig de la Vall d'Hebron, 171

08035 Barcelona

✉ david.glez81@gmail.com

Rebut: 24/11/2017

Acceptat: 03/12/2017

Resum

Els espais de memòria del territori català transfronterer es reparteixen a nord i sud dels Pirineus i estan lligats a la història i la memòria de l'exili republicà, així com a d'altres episodis històrics relacionats com els fugits de la Segona Guerra Mundial, les fortificacions militars de frontera, o la mateixa Guerra Civil espanyola en directa relació amb el territori.

Des de la seva apertura al públic al febrer de l'any 2008, el Museu Memorial de l'Exili – MUME de La Jonquera s'ha convertit en l'equipament cultural catalitzador de gairebé totes les iniciatives per a la recuperació i divulgació de la memòria de l'exili republicà. La presentació d'una solvent exposició permanent, una dinàmica programació d'exposicions temporals, la participació activa en activitats relacionades amb la recerca, així com un servei educatiu amb accions cada cop més consolidades, han fet arrelar al MUME dins el teixit social i cultural del país. D'entre totes les activitats dutes a terme de manera regular, les rutes de l'exili, nucli de l'oferta del museu a través del seu servei educatiu, són l'autèntic eix comunicador del MUME amb el territori.

Aquest article abordarà, de manera sintètica, l'anàlisi de les diferents rutes existents en el territori català transfronterer al voltant de la temàtica de l'exili. Des dels seus orígens com a proposta pedagògica a nivell universitari fins l'actual oferta

1. Este artículo se contextualiza en el proyecto: *Iconografía y recreación histórica en la didáctica del patrimonio. El caso de la Guerra Civil española*. EDU2016-76589-R

consolidada del servei educatiu del MUME, es mostraran aquells espais establerts com a nodes, així com també seran mencionades les diferents narratives sorgides de l'execució de les diverses rutes existents. El cas particular aquí analitzat referma la capacitat de les rutes per exercir com una eina molt valuosa per tal d'encetar diferents dinàmiques de valorització del patrimoni.

Palabras clave: Exili republicà, Rutes, espais de memòria, MUME

Abstract

The sites of memory of the Catalan cross-border region are spread from north to south of the Pyrenees and bonded with the history and memory of the republican exile, as well as with other historical episodes such as the fugitives of the Second World War, military fortifications or the Spanish Civil War itself in relationship with the territory.

From its public inauguration back in February 2008, the Exile Memorial Museum–MUME from La Jonquera has become the cultural facility in charge of organizing almost all the initiatives that account for the recovery of the republican exile memory. The implementation of a rigorous permanent exhibition, a dynamic programming of temporary exhibitions, the active participation on different research activities, besides a well consolidated educational department, collaborated altogether on strongly embedding the MUME into the social and cultural spectrum of the country itself. From all the activities organized on a regular basis, the exile tours, the core of the whole museum offer through the educational department, are the very communicative channel that connects the MUME with the territory

This paper will synthetically summarize the analysis of the different existing guided tours on the Catalan cross-border region around the subject of the republican exile. From its origins as a pedagogical proposal at a university level to the current consolidated offer from MUME educational department, sites acting as nodes and the different narratives emerging from touring practice will be shown. The particular case here presented confirms the capacity that guided tours have in order to initiate different processes of heritagisation.

Keywords: *Republican exile, guided tours, sites of memory, MUME*

Sumari

1. Introducció; 2. Rutes i Itineraris: un element dinamitzador del patrimoni; 3. La memòria de l'exili republicà: un patrimoni transfronterer; 4. Les rutes de l'exili: espais de memòria interconnectats; 5. Conclusions

Introducció

El patrimoni que la Guerra Civil espanyola va escampar arreu de l'estat espanyol, ja sigui en la seva vessant material o immaterial, ha tingut diversos graus de desenvolupament així com també s'ha manifestat a través de diferents tipologies lligades alhora a diferents esdeveniments històrics concrets. Catalunya, tot i ser territori de rereguarda durant bona part del conflicte, disposa d'elements bèl·lics patrimonials de relativa importància dispersats pels fronts de l'Ebre i del Segre. Altres contrades, segons quin impacte hagi tingut el conflicte, disposaran d'un patrimoni lligat a la repressió, als bombardejos, al xoc militar, a la guerrilla, etc.

Un patrimoni molt concret i molt concentrat geogràficament és el de l'exili. El procés històric conegut com l'exili republicà fa referència a l'allau de refugiats que fugiren rumb a França amb la caiguda del front català. Entre finals de gener i començaments de febrer de 1939, els passos de La Jonquera, Portbou, Puigcerdà, Coll d'Ares, i molts altres es veieren col·lapsats amb centenars de milers de ciutadans i ciutadanes de l'Espanya republicana escapant de l'ocupació franquista. A nivell quantitatiu, aquest contingent es xifra en gairebé mig milió de persones.

La memòria d'aquells fets, com la de la resta d'esdeveniments relacionats amb la Guerra Civil, ha romàs silenciada durant bona part del segle XX. El conegut com procés de recuperació de la memòria històrica és el que ha fet possible aquesta recuperació i la seva posterior patrimonialització. El món de la cultura, de l'educació o del turisme tenen a la seva disposició aquest patrimoni en part gràcies a l'empenta d'aquest procés de canvi sociopolític.

De la banda francesa, l'episodi aquí conegut com exili republicà és anomenat la Retirada. Tot i disposar d'un context plenament democràtic durant totes aquestes dècades, la memòria de la Retirada també ha sigut d'alguna manera menystinguda o, quant menys, relegada a la perifèria de la història i la memòria oficial de la república francesa. L'heroica resistència francesa, de la qual per cert molts republicans espanyols van participar, és la protagonista d'una narrativa memorial on aspectes com el col·laboracionisme, o el fosc paper de les autoritats franceses amb els exiliats republicans, passen gairebé desapercebuts. Igual que a l'estat espanyol, haurà de ser la pròpia societat civil, organitzada en diverses entitats memorialistes, l'encarregada de reivindicar la memòria de l'exili republicà. El moviment memorialista a França és protagonitzat pels descendents de l'exili, organitzats en diverses associacions arreu del país.

El departament francès dels Pirineus Orientals, conegut popularment com la Catalunya Nord, va ser el principal territori d'acollida d'exiliats. El fet de ser per a molts part de la pàtria catalana facilità el procés traumàtic de l'exili, ja que una llengua compartida podia significar una esperançadora reminiscència de les llars que molts deixaven enrere. Avui dia, la Catalunya Nord presenta nombroses característiques comuns amb el sud dins els àmbits històric i sociocultural, i en aquest context, la memòria de l'exili republicà és una important herència compartida (Pujol, 2009).

A Catalunya, l'any 2007, es crea el Memorial Democràtic amb la llei que porta el mateix nom². Aquesta institució és l'encarregada, des de llavors, de la promoció i execució de les polítiques de memòria del país. Entre elles, la identificació, classificació i catalogació dels espais de memòria democràtica fou una de les seves primeres grans tasques, i és en aquest context que cal entendre l'existència d'un equipament patrimonial com el MUME i les diferents activitats associades al museu com les rutes de l'exili.

Rutes i itineraris³: un element dinamitzador del patrimoni

Les rutes són una important eina a utilitzar per tal de posar en valor els espais existents a diferents contrades, ciutats, viles, comarques, o qualsevol lloc que disposi d'un patrimoni latent. Tal vegada, per això, assistim a un cert boom els últims anys, on s'ha vist una gran proliferació de noves rutes dins l'oferta patrimonial d'arreu (López Guzmán i Sánchez, 2008; Hernández Ramírez, 2011). L'interès per a posar en valor nous patrimonis fa de les rutes una eina molt recurrent (Rengifo, 2006), que «*enriquece el patrimonio cultural y redimensiona las posibilidades de conservación y puesta en valor del mismo*» (Tresserras, 2005: 50). Dos possibles factors que expliquen l'auge de les rutes dins l'àmbit de la difusió patrimonial són, d'una banda, l'augment del desig de cercar allò autèntic a través de l'experiència; i d'una altra, la creixent proliferació de noves categories integrals com el paisatge o l'itinerari cultural (Hernández Ramírez, 2011).

Els coneguts com itineraris culturals són una iniciativa de l'ICOMOS-UNESCO, i projecten recorreguts transnacionals inspirats en antics itineraris històrics de caire comercial, migratori, religiós, etc., i representen moltes vegades una pauta d'inspiració metodològica per a la creació de noves rutes. Els itineraris culturals han suposat un autèntic canvi qualitatiu de la noció de conservació del patrimoni, ja que sobrepassen el concepte monumental com a element aïllat del seu context (Suárez-Inclán, 2003), i això facilita la promoció de nous patrimonis, com ara el memorial, en gran mesura de caire immaterial. «*Respetando el valor intrínseco de cada elemento, el Itinerario Cultural rescata y enfatiza el de todos y cada uno de los que lo componen, como partes sustantivas del conjunto*» (ICOMOS, 2008: 1).

Bé sigui bevent de la inspiració de la metodologia d'ICOMOS, o bé per una posada en valor autònoma que hagi seguit un procés solvent, rigorós i amb bones pràctiques

2. Llei 13/2007, del Memorial Democràtic.

3. Ens permetrem la llicència de fer servir tots dos termes com a sinònims. El concepte ruta és més emprat dins l'àmbit del turisme, com també ho és a vegades el d'itinerari. Aquest segon mot gaudeix d'un cert prestigi degut a l'impacte dels itineraris culturals promoguts per organismes internacionals de la categoria d'ICOMOS-UNESCO o del Consell Europeu. Això fa que la promoció turística de moltes rutes en tregui profit de l'impacte i la solvència d'aquests i les promocioni com a itineraris turístics culturals (Rengifo, 2006).

amb l'entorn, les rutes poden anar més enllà del propi producte patrimonial o turístic. Són un element dinamitzador de la vida sociocultural d'un país, ajudant-lo a mantenir-se viu i a sentir-se constantment en relació amb la ciutadania local i visitant.

Un projecte de creació de ruta acostuma a necessitar, en primer lloc, de l'existència de diferents espais que exerceixin com a nodes d'articulació del camí i, així, a poc a poc, acaba articulant-se un itinerari que desenvolupa la seva pròpia identitat (López Fernández, 2006). És molt important, però, tenir clar amb quina categoria de patrimoni s'està treballant, doncs connectar punts sense idear un relat coherent i consistent no només desvirtua la categoria de la ruta sinó també la dels propis espais en ella inclosos. L'entorn físic és també una variable considerable. No es pot aplicar, fins i tot tractant-se de patrimonis similars, un mateix model de creació i aplicació de ruta. En referència al cas que ens ocupa, un exemple molt clar seria la diferència entre idear un itinerari urbà a Barcelona i els seus espais de memòria o plantejar unes rutes de l'exili on s'inclougui la visita a molts municipis i espais, molts d'ells rurals, a banda i banda dels Pirineus.

Allò que fa que una ruta sigui de qualitat i tingui, per tant, atracció i projecció, és més l'articulació del tot que l'aprofitament de les parts. Les diferents etapes, llocs, espais o nodes a través dels quals una ruta ha de transcórrer, són importants, però no imprescindibles des del punt de vista d'un relat homogeni. Una narrativa consistent, capaç de projectar-se més enllà de la inclusió en la ruta d'un espai o un altre, és el que donarà sentit integral a tot el procés. Així, amb la capacitat de consolidar un relat sòlid, poden sorgir fins i tot algunes oportunitats per a la identificació i valorització de nous espais. Les rutes tenen aquesta capacitat, la de fer emergir nous llocs al circuit del patrimoni cultural.

Així, nous espais patrimonials són capaços d'emergir gràcies a les rutes, i en referència al patrimoni memorial, tan lligat com dèiem a la vessant immaterial, aquest aspecte pot ser encara més rellevant, doncs «*por encima de cualquier otra consideración el patrimonio no es sólo un motor de desarrollo, es sobre todo esencial para el conocimiento de nuestra memoria histórica*» (López Fernández, 2006: 33).

La memòria de l'exili republicà: un patrimoni transfronterer

França, a diferència de l'estat espanyol, té una llarga tradició pel que fa a la posta en valor del seu patrimoni memorial. Ja des de la dècada dels setanta, molts dels espais relatius a la memòria de les dues primeres guerres mundials i de l'Holocaust han sigut dignificats i disposats per a que la gent pogués visitar-los. Fruit d'aquest llarg bagatge existeix el que es coneix avui dia com *tourisme de mémoire* (Cavaignac i Deperne, 2003; Urbain, 2003; Bouliou, 2013; Da Silva i Bougon, 2013; Hertzog, 2013)), una tipologia turística que, alhora que promou la dinamització territorial, fa possible la difusió de la memòria dels seus espais i, amb ella, els valors d'ells emanats (González Vázquez, 2017). El turisme de memòria a França mou milions de visitants anualment, un percentatge molt elevat dels

quals és estranger⁴. Els espais de memòria de la regió popularment coneguda com Catalunya Nord queden, però, fora dels impactants números abans esmentats. La confluència de diversos factors podria explicar aquest fet. Es tracta d'un lloc ubicat ben a la perifèria econòmica del país, que ha vist potenciat un tipus de turisme de sol i platja i, per tant, ha obviat les potencialitats del patrimoni memorial. És també, com ja s'ha comentat, el territori dipositari d'una memòria subalterna, la de la Retirada, ben allunyada dels discursos oficials de la república francesa. Això pot explicar la molt tardana execució de polítiques de memòria lligades explícitament al territori, les quals, a més, no s'haguessin dut a terme de no ser per l'impuls de les associacions de descendents de l'exili. Tot plegat, el paper de la regió *Pyrenées Orientales* dins el context global francès és completament perifèric, restant ben distanciat dels circuits memorials oficials així com de les xarxes de potenciació del turisme de memòria.

A Catalunya, seguint la dinàmica de la resta de l'estat espanyol, la reivindicació de la memòria històrica i l'aplicació de polítiques memorials serà part d'un procés on l'empenta civil en serà l'origen i que culminarà amb l'aplicació de les lleis memorials de l'any 2007, tant a Catalunya com al conjunt de l'estat⁵. El concepte de memòria democràtica serà l'escollit a Catalunya per a referir-se als episodis històrics compresos entre els anys 1931 i 1980, i amb la creació d'un organisme autònom, el Memorial Democràtic, es crearà l'instrument per a l'aplicació de polítiques de memòria.

A partir d'aquest moment, la memòria democràtica adquireix la categoria de patrimoni, i com a tal, la capacitat de ser transmesa a les properes generacions (Vinyes, 2009, 2016). Una de les primeres tasques a realitzar pel Memorial Democràtic serà la d'identificar, classificar i valoritzar els espais de memòria democràtica disseminats arreu del país. A través del Pla d'Actuació del Espais de Memòria⁶ es fa una gran radiografia del territori de la qual en sortiran inicialment prop d'una vuitantena d'espais que, amb el temps, seran classificats i jerarquitzats en el marc de la preparació d'un sistema integral de valorització que recorda molt al model francès de *chémins de mémoire*⁷ (González Vázquez, 2014, 2016).

4. Les dades exactes es poden consultar a l'exhaustiu estudi encarregat per l'agència oficial de turisme de França. Mantei, Christian (dir.) (2012). *Le tourisme de mémoire en France: mesure et analyse du poids et des retombées économiques et de la filière*. Paris: Atout France.

5. A nivell estatal veu la llum la coneguda com a Llei de Memòria Històrica: *Ley 55/2007, de 26 de Diciembre, por la que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas a favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la guerra civil o la dictadura*.

6. El Pla va ser encarregat a l'empresa especialista en patrimoni STOA i coordinat per l'equip d'espais de memòria del Memorial Democràtic

7. La xarxa francesa *chémins de mémoire* és una iniciativa organitzativa per a la inclusió de molts espais de memòria arreu de França dins el circuit turístic. Gestionada entre el ministeri de defensa i el ministeri a càrrec de turisme (Cavaignac i Deperne, 2003).

Una fita per a la consolidació del projecte integral de valorització dels espais de memòria a Catalunya és la creació legal, mitjançant ordre de conselleria, de la Xarxa d'Espais de Memòria Democràtica de Catalunya⁸. A nivell territorial, els espais es distribueixen per les 7 vegueries catalanes. A nivell temàtic, es creen quatre categories d'espais: segona república, Guerra Civil, lluita antifranquista i recuperació democràtica, i frontera i exili. A nivell organitzatiu es jerarquitzen els espais entre Seus i Seccions. Les Seus són la pròpia del Memorial Democràtic a Barcelona i dues entitats consorciades que exerceixen de nucli territorial a les seves respectives àrees d'influència: el COMEBE —Consorci Memorial d'Espais de la batalla de l'Ebre—, amb seu central a Corbera d'Ebre, i el MUME - Museu Memorial de l'Exili— de La Jonquera. Per la seva banda, les Seccions es divideixen en Centres de Referència i Espais. Els primers serien equipaments amb gestió pròpia i els segons serien elements senyalitzats de diferents tipus.

De les quatre àrees temàtiques de la Xarxa, les relatives a la Guerra Civil i a exili i frontera són les més populars degut a la proliferació dels seus espais. El Museu Memorial de l'Exili, tot i ser un projecte anterior al de la Xarxa o fins i tot al Memorial Democràtic (Pujol, 2003, Font, 2009), s'inaugura relativament al mateix temps que el propi Memorial i es converteix en el catalitzador de les iniciatives al voltant dels espais de frontera i exili. És interessant remarcar que l'exili és el subjecte històric i memorial de referència dins d'aquest àmbit, però no pas l'únic. Els espais de frontera també són aquells relatius als evadits de la Segona Guerra Mundial o a les fortificacions franquistes. Els evadits eren totes aquelles persones, joves la gran majoria, que fugien de l'Europa ocupada per l'Alemanya nazi i creuaven els Pirineus cap a l'Espanya franquista durant la Segona Guerra Mundial. L'objectiu era exiliar-se definitivament a un tercer país, habitualment a Amèrica del sud o del nord o a l'antic protectorat de Palestina (Calvet, 2008). Les fortificacions franquistes fan referència bàsicament a la coneguda com Línia P, una estructura de búnquers i trinxeres disseminada per tota la serralada pirenaica que tenia per objectiu repel·lir una possible invasió estrangera durant la Segona Guerra Mundial (Clara, 2010). Es tracta d'una infraestructura que des del punt de vista militar és totalment insignificant, però que a nivell patrimonial ens diu molt de les diverses implicacions del franquisme en el conflicte bèl·lic mundial. Un exemple del primer cas el trobem a Portbou, amb el memorial a Walter Benjamin, i un exemple del segon a Martinet i Montellà amb el Parc del Búnquers.

Per la banda francesa, són varies les iniciatives patrimonials relatives a la Retirada que ja porten alguns anys en funcionament. Les més destacades són la Maternitat d'Elna, el Memorial del Camp d'Argelers o el Memorial de Ribesaltes. Tot aquest conjunt d'espais es fusiona amb els existents al sud dels Pirineus tot formant un interessant territori memorial transfronterer, amb un relat molt sovint compartit i amb iniciatives de cooperació consolidades com són les pròpies rutes de l'exili (González i Font, 2016; Font *et al.* 2016).

8. Ordre IRP/91/2010, de 18 de febrer, per la qual es crea la Xarxa d'Espais de Memòria Democràtica de Catalunya.

Les rutes de l'exili: espais de memòria interconnectats

Espais

Els indrets geogràfics protagonistes de les diferents rutes de l'exili els trobem a banda i banda dels Pirineus i, amb el MUME com a nucli organitzatiu de moltes de les seves propostes, disposen d'un o de varis elements memorials que els fan convertir-se en lloc de referència. A continuació farem una breu presentació d'aquells municipis i equipaments memorials participants d'alguna de les diferents rutes de l'exili promogudes i oferides pel MUME.

— Agullana

La població empordanesa d'Agullana és, probablement, una de les més influenciades per la petjada de l'exili republicà i la seva memòria. Coneguda com la darrera capital de la república, allà s'hi van ubicar a diferents indrets del poble alguns del organismes oficials republicans més representatius abans de marxar a l'exili.

A les escoles s'hi instal·là el Ministeri d'Estat i el ministre Álvarez del Vayo, i a Can Bech de Baix ho feu l'Estat Major de l'Exèrcit Republicà, utilitzant Can Parellada com a residència dels seus membres incloent el General Vicente Rojo. Les ambaixades de l'URSS i de Mèxic tingueren representació albergades a dues cases del poble, mentre que el President del Govern, Juan Negrín, s'allotjà a Can Bech de Dalt, un Mas a les afores del poble. La Generalitat de Catalunya, per la seva banda, ubicà al Mas Perxés la comitiva del president Companys així com la seu de l'Institut d'Estudis Catalans i un gran nombre d'intel·lectuals del país com Mercè Rodoreda o Pompeu Fabra.

A causa d'aquesta relació amb l'exili intel·lectual del país, Agullana disposa actualment del Centre d'Interpretació de l'Exili Cultural Català de 1939, un espai que «*propone un recorrido por el conjunto de las letras, el pensamiento y las ciencias catalanas en la difícil disyuntiva del exilio*» (González i Font, 2016: 9). Conjuntament amb l'obertura d'aquest petit museu, Agullana ha senyalitzat aquells espais més representatius de l'exili al poble, com els abans esmentats, a més a més d'altres casos com la Societat la Concòrdia o Can Bach —actual Ajuntament—, on van haver-hi un hospital de campanya i un arsenal, respectivament.

— La Vajol

El petit poble de La Vajol es troba a tocar de la frontera amb França, i degut a aquesta particularitat també té una interessant vinculació amb la història i la memòria de l'exili. Hi trobem diverses manifestacions patrimonials que ens remeten a aquells dies.

Una de les més representatives és el Monument a l'Exili, ubicat a prop del pàrquing del poble. El monument a l'Exili de La Vajol consta d'una escultura de bronze de Joan Garcia i Lola Reyes, instal·lada l'any 1999. Va ser aixecada per subscripció popular i a iniciativa d'algunes entitats memorialistes. Representen la figura de Mariano Gracia i la seva filla

Imatge 1. Detall del Centre d'Interpretació de l'Exili Cultural Català de 1939.
© Foto MUME

Imatge 2. Monument a l'Exili de La Vajol. © In Between? project - ENRS

Imatge 3. Detall de l'interior de l'edifici operatiu de la Mina Canta.
© Ferran Riera

Alicia Gracia Bamala camí de l'exili pel Coll d'Ares. L'escultura està inspirada en una imatge real, immortalitzada pel fotògraf francès Roger Violet i publicada a la prestigiosa revista francesa *L'Illustration*. D'ençà que es va publicar l'esmentada fotografia esdevingué una de les imatges més emblemàtiques de l'exili republicà, sinó la que més.

Trobem també diverses plaques memorials instal·lades per agrupacions o partits polítics a l'entrada del poble, prop del monument al miner. Allà és on es considera que va començar el camí a l'exili. També està senyalitzat el Coll del Lli, al punt de frontera amb França, tot recordant-nos que per allà hi passaren les personalitats polítiques republicanes més rellevants: Companys, Negrín, Azaña, o el lehendakari Aguirre entre molts altres.

Al Mas de Can Barris s'allotjà el President de la República, Manuel Azaña, ben a prop del que és, probablement, el vestigi patrimonial que amaga una de les històries més suggeridores de tota aquella època, la Mina Canta. Es tracta d'una mina, propietat de la família Canta —avui propietat municipal—, on se n'extreia fil·losilicat de magnesi hidratat, material a partir del qual en sortia el talc. Degut a la seva immillorable posició geogràfica al costat de la frontera, aquesta mina fou escollida per a ser l'amagatall del conegut com tresor de la República. Allà hi anaren a parar, a partir de mitjans 1937, obres d'art, lingots, joies, i demés possessions valuoses propietat del govern republicà amb un valor estimat de més de 200 milions de dòlars (Martínez, 2014). Una impressionant tasca logística va convertir aquest remot indret en un amagatall segur des d'on sortirien cap a l'exili la gran majoria de materials allà ubicats. El toc d'aventura aportat per la història del tresor, conjuntament amb el potencial didàctic relatiu al relat de la salvaguarda de les obres d'art i la monumentalitat de l'edifici operatiu, encara present, fa de la Mina Canta un lloc espectacular amb moltes possibilitats d'actuació patrimonial (Riera, 2016).

— Las Illas / Les illes

Es tracta del primer poble en territori francès que es pot trobar resseguint les passes del camí del Coll del Lli. És, per tant, el primer indret que trobaven els exiliats que seguïen aquella ruta, com els abans esmentats Companys, Azaña o Negrín. Encara existeix l'Hostal dels Trabucaires, on hi ha una placa que commemora aquell pas, mentre que a l'altre costat del poble, a tocar de la parada de bus, trobem el Monument al exiliats republicans.

— Argelès-sur-Mer / Argelers de la Marenda

Argelers és, sense cap mena de dubte, el lloc de memòria traumàtica més imponent de tota la Retirada. En l'imaginari col·lectiu resta com el paradigma de la humiliació, de la derrota i de la desesperança d'aquells centenars de milers de persones que fugiren d'un infern per anar a parar, en molts casos, a un de pitjor. A la platja d'*Argelès-sur-Mer* s'hi ubicà el camp de concentració on la densitat fou més pronunciada i on el ni-

Imatge 4. Hostal dels Trabucaires, Les Illes. © Foto MUME

Imatge 5. Placa ubicada a l'Hostal dels Trabucaires, Les Illes. © In Between? project - ENRS

Imatge 6. Monòlit d'homenatge als internats al camp a la platja d'Argelers. © In Between? project - ENRS

vell d'improvisació en la seva creació fou total⁹. Inaugurat a començaments de febrer de 1939, va arribar a tenir 100.000 interns durant les primeres setmanes. Amb posterioritat el número de presoners es veuria reduït a uns quants milers i es construirien les barraques i serveis que no existien a l'inici, on la sorra, l'aigua del mar i les filferrades eren tot allò que oferia el camp. Fou tancat l'any 1941.

L'actual espai on abans hi havia el camp està ocupat per la pròpia platja així com per habitatges d'ús turístic com cases, algun hotel i, sobretot, càmpings. És un indret turístic on trobem quasi únicament una placa informativa i un monòlit commemoratiu allà on hi havia l'entrada al camp. També hi ha l'espai conegut com el cementiri dels espanyols, on una estela memorial recorda els 147 adults i un arbre els 70 infants que, de manera oficial, consten com a morts al camp.

L'any 2014 s'inaugura el *Mémorial du Camp d'Argelès*, gestionat per l'Ajuntament i l'associació FFREEE —*Fils et Filles de Republicains Espagnols et Enfants de l'Exode*—. Funciona com un centre d'interpretació centrat en les particularitats de la vida al camp com la vigilància, la higiene, les barraques o la vida cultural, entre d'altres. L'any 2017 és reubicat, des del seu primer emplaçament al *Chateau Valmy*, a un espai cèntric del poble.

— Saint-Cyprien /Sant Cebrià de Rosselló

A tocar d'Argelers en la seva vessant nord hi ha la vila de *Saint-Cyprien*, on també va existir un camp de concentració a la seva platja. Construït amb una mica més de previsió també acollí, igual que Argelers, un nombre molt elevat de refugiats les primeres setmanes de funcionament, prop de 80.000. Val a dir, però, que era de dimensions més grans i es gaudia, sobretot al principi, de millors condicions de vida. Fou construït poc després que el d'Argelers i també tancat el 1941, al mes d'octubre.

9. Utilitzarem el mot camp de concentració per a referir-nos als també denominats camps d'internament, és a dir, aquells camps on els republicans espanyols van ser empresonats durant la Retirada. El mot camp d'internament és el més utilitzat per la historiografia oficial francesa, i autors com Denis Pechansky (2002) el justifiquen tot dient que els camps d'internament del sud de França implicaven una situació conjuntural no ideològica, i eren quelcom transitori. A diferència d'això, sempre segons Pechansky, un camp de concentració estava relacionat amb un sistema estructural ideològic, i això no es donava a la França dels camps d'internament entre els anys 1939 i 1946. Aquesta visió no és compartida per gran part de les associacions de descendents, així com també és bastant discutida des de la historiografia al sud dels Pirineus. L'argument principal és el fet que, a la primera època dels camps, els organismes oficials francesos feien servir el nom camp de concentració en totes les seves comunicacions, cosa que també feia tota la premsa del país. Sense anar més lluny, a la pròpia porta d'entrada del Camp de *Saint-Cyprien*, s'hi podia llegir «*Camp de Concentration. Vive la France*» (Clara, 2015). Seria amb el pas del temps que el mot camp d'internament s'acabaria imposant a França, tal vegada per dissociar els seus camps dels camps de concentració de l'Alemanya nazi.

Imatge 7. Placa del monòlit a la platja d'Argelers.
© In Between? project - ENRS

Imatge 8. Detall de l'interior del Mémorial du Camp D'Argelès. Antiga ubicació (Chateau Valmy)
© Foto MUME

La platja de *Saint-Cyprien* és un lloc molt turitzat actualment, disposant de blocs d'apartaments de dimensions considerables, hotels, comerços i serveis de restauració. La principal referència a l'exili, que no al camp, la trobem a tocar de la platja, on hi ha el monument a Lluís Companys. Es tracta d'una peça realment interessant des del punt de vista memorial. Això és així perquè l'espai no té absolutament res a veure amb la figura d'en Companys més enllà de la genèrica història de l'exili, ja que mai va trepitjar el camp de *Saint-Cyprien*. El que crida l'atenció, però, és que és un monument erigit l'any 1974, una data absolutament avançada a qualsevol iniciativa de recuperació memorial de l'exili, tant a França com a Espanya, on encara perdurava la dictadura franquista. Si bé és cert que la placa fa referència no només a Companys sinó a tots els catalans morts en defensa de la llibertat enrolats a l'exèrcit francès, el fet de destacar la seva figura és prou simptomàtic de la seva rellevància a totes dues bandes de la frontera pirenaica. El monument és obra de l'escultor Miquel Paredes i fou encarregat per l'aleshores alcalde de *Saint-Cyprien* Joan Olibó, històric militant socialista i antic resistent.

També existeix una placa al cementiri del poble en honor als morts oficials del camp, així com un altre monument a les víctimes en aquella part del poble on hi havia en el seu moment el cementiri del camp de *Saint-Cyprien*.

— Elna /Elna

Com a contrapunt a les dramàtiques històries viscudes als camps de concentració trobem la història de la Maternitat d'Elna. En aquest poble agrícola existí, entre novembre 1939 i maig de 1944, un espai on les dones embarassades recloses als camps podien donar a llum a les seves criatures en condicions dignes.

Elizabeth Eidenbenz, una jove mestra suïssa membre de Societat Civil Internacional, fou l'encarregada de dirigir aquest projecte a través de l'organització «*Ayuda Suiza a los niños de España*» i posteriorment de la Creu Roja Internacional. L'espai físic on funcionà la Maternitat fou el *Chateau d'en Bardou*, un palauet burgès a les afores del poble. Gairebé sis-centes¹⁰ criatures foren portades al món dins la Maternitat d'Elna, de les quals aproximadament quatre-centes eren de mares espanyoles i la resta de mares jueves o gitanes víctimes de la persecució nazi.

Després de la Segona Guerra Mundial la història de la Maternitat restà absolutament oblidada per tothom. Moltes dècades després, fruit de l'acció d'un dels nens jueus allà nascuts anomenat Guy Eckstein, i el que fou el propietari que a partir dels anys noranta restaurà l'edifici, François Charpentier, la memòria de la maternitat ressorgí a la llum i l'Elizabeth Eidenbenz, encara viva, rebé diversos reconeixements per la seva tasca: justa entre les nacions l'any 2002 —Israel—, Creu d'Or de l'Ordre Civil i la Solidaritat Social —Espanya— i Creu de Sant Jordi —Catalunya— l'any 2006, i la Legió d'Honor —França— el 2007.

L'ajuntament d'Elna liderat per Nicolas Garcia, alcalde descendent de l'exili, gestionà a partir de l'any 2004 l'adquisició de l'edifici i la seva progressiva adaptació com a espai museístic. Avui dia és un espai consolidat que rep de manera regular més de 25.000 visitants anuals i que la pròpia Elizabeth Eidenbenz, morta l'any 2011, va col·laborar a consolidar amb el seu arxiu personal.

— Collioure / Cotlliure

Aquest petit poble amb enorme encant, aleshores un clàssic indret de pescadors i ara un recurrent destí turístic, disposa d'elements patrimonials de gran valor en referència a la Retirada. Per aquí passaren molts d'aquells refugiats que venien resseguint la ruta costanera des del pas fronterer del Coll dels Belitres, entre Portbou i *Cerbère*.

El propi Castell de *Collioure*, conegut com *Chateau Royal*, amaga una de les històries més dures i vergonyants, alhora que poc conegudes, de la Retirada en sòl francès. Allà

10. Algunes fonts parlen de 595 i altres de 597.

Imatge 9. Monument a Companys i als catalans caiguts. Platja de Saint-Cyprien. © Foto MUME

Imatge 10. Monument a les víctimes del Camp de Saint-Cyprien. © Foto MUME.

Imatge 11. Vista exterior de la Maternitat d'Elna. © In Between? project - ENRS

va funcionar un camp molt concret, denominat per les autoritats franceses com a «Centre de Reagrupament Especial» o «Camp Especial», per on van passar aquells refugiats considerats com a «extremistes» i/o «perilloses». Es tractava d'un camp disciplinari on els exiliats espanyols hi eren destinats com a mesura repressiva. La seva existència no va estar exempta de polèmiques i secretisme, i gràcies a la pressió d'una part de l'esquerra francesa es va poder finalment desmantellar. Es calcula que durant el temps que va estar en funcionament, entre març i desembre de 1939, hi van passar al voltant d'un miler de persones (Tuban, 2003).

La història que sí és àmpliament reconeguda arreu és la del poeta Antonio Machado. Fugit a través de Portbou, arribà amb part de la seva família a *Collioure* el 28 de gener de 1939, i s'hi allotjaren a l'Hostal Quintana, avui dia una casa particular. El seu delicat estat de salut no el permeté viure més enllà del 22 de febrer, quan va morir i *Collioure* va presenciar un multitudinari enterrament on van poder assistir alguns militars republicans confinats al *Chateau Royal*. La tomba definitiva del poeta no acabà d'instal·lar-se fins l'any 1958, on també hi descansen les despulles de la seva mare Ana Ruiz, morta només 3 dies després del poeta. El carrer que porta de l'Hostal Quintana al cementiri s'anomena *Rue d'Antonio Machado*, i la seva tomba és un autèntic lloc de peregrinació i d'homenatge als ideals republicans.

— Rivesaltes / Ribesaltes

A les afores del poble de *Rivesaltes*, tocant a Perpinyà, es troben encara avui dia algunes de les poques restes materials de l'època dels camps d'internament al sud de França.

El camp de *Rivesaltes* fou ideat per la França de Vichy que, aprofitant la infraestructura existent al *Camp Joffre* —camp d'ensinistrament militar— l'inaugurà com a camp de reclusió l'any 1941. A diferència de la resta de camps del seu voltant, sorgits fruit de la conjuntura de la Retirada i executats amb un cert grau d'improvisació, aquest serà un camp amb vocació de centralitzar el sistema d'internament i d'alliberar gradualment el territori de la resta de camps. Ben aviat entrà dins la dinàmica de la reclusió i la deportació de la Segona Guerra Mundial, ja que un cop els nazis ocupen el sud de França es converteix en camp de trànsit. Allà s'hi concentraria i classificaria a la població que més tard seria deportada als camps d'extermini de l'est d'Europa, jueus i gitanos majoritàriament. Tingué molts més usos amb posterioritat: camp de presoners nazis a la postguerra, camp d'acollida d'*Harkis* algerians¹¹ després de la Guerra d'Algèria, o fins i tot centre de retenció administrativa entre finals dels anys vuitanta i el 2007.

A l'octubre de 2015 s'inaugura el *Mémorial de Rivesaltes*. Es tracta d'un espectacular museu amb un edifici de nova planta de 4.000 metres quadrats on, a través d'una

11. Algerians musulmans que combateren al costat de l'exèrcit francès durant la Guerra d'independència d'Algèria.

Imatge 12. Antic Hostal Quintana a
Collioure. © Foto MUME

Imatge 13. Vestigis
del Camp de Rivesaltes.
© In Between? project - ENRS

Imatge 14. Coll dels Belitres,
Portbou. © Foto MUME

museografia de darrera generació amb predomini de l'audiovisual, el visitant pot fer un recorregut històric des dels temps de la Guerra Civil espanyola fins a gairebé l'actualitat, amb el tractament dels episodis relatius als refugiats d'arreu del món. La visita es complementa amb un circuit exterior on poden contemplar-se les restes d'alguns dels barracots del camp.

— Portbou

El poble de Portbou és l'últim municipi costaner a l'estat espanyol abans de la frontera amb França. Tal com el seu homònim francès, *Cerbère*, Portbou nasqué com a municipi al segle XIX fruit de les necessitats de l'entramat ferroviari de frontera. A causa de les diferents amplades de via entre Espanya i França eren necessàries infraestructures ferroviàries com les creades a Portbou i *Cerbère* i, amb elles, poblacions que les hi poguessin donar cobertura.

El pas fronterer entre Portbou i *Cerbère* fou el segon més utilitzat durant la Retirada després del de La Jonquera i El Pertús, i el camí oficial era la carretera que uneix tots dos termes municipals i tots dos estats, espanyol i francès, al Coll dels Belitres. En aquest punt fronterer s'inaugurà l'any 2009 el Memorial de l'Exili del Coll dels Belitres, fruit de la col·laboració entre el Memorial Democràtic, l'ajuntament de Portbou i el Museu Memorial de l'Exili.

Com ja s'ha fet esment anteriorment, a Portbou no només existeix patrimoni memorial referent a l'exili, sinó que gràcies a la doble direcció de la frontera, podem parlar dels evadits de la Segona Guerra Mundial. Es tractava d'aquelles persones que fugien del nazisme i empruien camí cap al sud dels Pirineus. Entre tots ells destaca la figura del filòsof jueu alemany Walter Benjamin, qui va aconseguir arribar a Portbou amb la intenció de seguir camí fins a Lisboa i finalment arribar a Nova York. En ser detingut per les autoritats espanyoles i obligat a retornar a territori nazi ocupat, decidí suïcidar-se, i els seus dies acabarien així a Portbou. A més d'una ruta senyalitzada, amb diversos marcadors relacionats amb Walter Benjamin i la seva estada al poble, l'element més significatiu referent a la seva memòria és el Monument Passatges, creat per l'artista israelià Dani Karavan i inaugurat l'any 1994. La intervenció artística, que juga amb les possibilitats i mancances del terreny, es troba a les afores del cementiri municipal, on romanen les despulles del filòsof dins de l'ossari.

Rutes

El ventall d'indrets memorials repartits per tota la geografia de la Catalunya transfronterera en relació a l'exili republicà o Retirada es ampli i, tot i versar sobre un mateixa narrativa històrica i memorial, és també realment divers. Trobem municipis molt petits, petits o mitjans. Indrets rurals de camp, de platges turístiques, de muntanya o més ur-

Imatge 15. Senyalització Memorial Walter Benjamin. Exterior del cementiri de Portbou.

© Foto MUME

banitzats. Els trobem a l'estat francès i a l'espanyol, a la Catalunya Nord o al principat. Alguns disposen d'estratègies avançades en la seva difusió patrimonial, d'altres ho desitjarien. Hi ha llocs amb equipaments incipients, d'altres amb equipaments consolidats i n'hi ha que no en tenen cap.

Davant d'aquesta heterogeneïtat de línies d'actuació i de diferents voluntats i capacitats per a portar a terme, o no, estratègies de valorització del patrimoni memorial, les rutes es presenten com una opció assequible alhora que solvent. Amb un bagatge d'una dècada promovent i executant les rutes del l'exili des del MUME, presentarem un breu recull d'allò que s'ofereix de manera regular, que són aquelles rutes amb més demanda i, per tant, més presència i recorregut.

La gestió i actualització de les rutes, així com la seva logística i contingut, són responsabilitat del servei educatiu del MUME. Mitjançant concursos, aquest es troba gestionat des dels seus inicis i fins l'actualitat per Educ'Art, una empresa amb seu a Olot i molt arrelada al territori gironí i el seu patrimoni. L'origen de les rutes de l'exili, però, és més antic que el propi museu.

L'arrel principal la trobem en un projecte liderat pel departament de pedagogia de la Universitat de Girona (Marquès, 2014; Font *et al.* 2016), el qual seria adaptat amb posterioritat pel servei educatiu del MUME. Una primera experiència es desenvolupa el curs 2001-2002 en el marc de l'assignatura d'Història de l'Educació, dins els estudis de Pedagogia, Magisteri i Educació Social de la UdG. Era una pràctica incorporada a l'esmentada assignatura, que portava per títol «Ruta de l'Exili». Es partia de la base de l'interès de l'alumnat per conèixer les característiques del món educatiu del recentment superat segle XX. L'experiència d'anys anteriors aconsellava apropar-se de manera pràctica ja que, tractant-se dels darrers capítols curriculars, sempre és difícil arribar-hi o si més no fer-ho de manera que es pugui tractar el tema en profunditat. Així, per tal d'abordar l'estudi de l'educació al segle XX a casa nostra, era molt interessant resseguir les passes vitals

d'aquells protagonistes que, en finalitzar la Guerra Civil, van haver d'exiliar-se per culpa del model educatiu que practicaven i defensaven. Llocs com Argelers, Cotlliure o Agullana, entre d'altres, passaven a formar part de les rutes de l'exili del departament de Pedagogia de la UdG. Ja aleshores es feia servir una metodologia vivencial que encara s'utilitza a les rutes actuals, on la lectura de diversos testimoniatges sobre el terreny facilita l'empatia entre visitant, espai, i el propi testimoni i la seva memòria.

Centrant-nos en l'oferta actual de les rutes de l'exili del MUME, trobem tot un seguit de rutes ja articulades i consolidades. Tanmateix, existeix la possibilitat de, si la logística ho permet, tractar de construir les rutes a la carta. S'ha obviat en aquest text referenciar algunes rutes, realitzades intermitentment, com les de *Rivesaltes* o *Prades*. Per la política d'exclusivitat promoguda pel *Mémorial de Rivesaltes* en el primer cas, i per la desactualització deguda a la manca de demanda en el segon, són rutes que no formen part del l'oferta oficial. En qualsevol cas, les rutes tipus del servei educatiu cada nou curs poden ser remodelades o actualitzades, per tant aquí mencionarem aquelles rutes consolidades al llarg dels anys obviant aquests petits detalls i centrant-nos en l'estructura base. Totes elles coincideixen en què el punt de sortida és la visita guiada al MUME i, així, amb una base sòlida sobre els fets històrics de la Guerra civil i l'exili, el visitant pot endinsar-se de ple en el coneixement d'aquelles històries més concretes lligades al territori.

— Camins de l'Exili

La ruta coneguda com Camins de l'Exili és la més propera i la que disposa de més variants. Es tracta també de l'única que consisteix en la realització d'un itinerari executat majoritàriament a peu.

Comença amb el trasllat en vehicle fins al primer punt de la ruta. Aquest pot ser el poble d'Agullana, on es coneixerà la història del poble i la seva relació amb els organismes republicans allà ubicats prèviament a l'exili, així com les vicissituds del món intel·lectual català abans, durant i després de la guerra.

Pot començar sinó directament a La Vajol, on la visita a la Mina Canta és quelcom ineludible, i de camí es veu el Mas de Can Barris. La conjunció d'aquests dos elements patrimonials de memòria ajuda a contextualitzar profundament el paper d'aquesta petita població durant la Retirada. Les restes d'una garita de vigilància del cos de Carabiners¹², tot just al creuament de camins entre la residència temporal del president Azaña i el lloc amagatall del tresor de la República, fa palès fins a quin punt allò va ser un indret estratègic de vital importància.

A continuació cal reprendre el camí en vehicle seguint la carretera en direcció al Coll de la Manrella, per aturar-se a l'alçada del sempre amigable Restaurant Can Manrella,

12. Cos armat, fundat l'any 1829, a càrrec de la vigilància de fronteres i costes. Fou suprimit per Franco l'any 1940, incorporant-se les seves funcions a la Guàrdia Civil.

Imatge 16. Placa homenatge a les autoritats republicanes instal·lada pel Centre Excursionista Empordanès al Coll del Lli.
© In Between? project - ENRS

Imatge 17. Monument als exiliats republicans, Les Illes. © Foto MUME

Imatge 18. Esplanada del Coll de la Manrella amb Monument a Lluís Companys i senyalització del Memorial Democràtic.
© Foto MUME

on a pocs metres comença el camí del Coll del Lli, que es fa a peu. Després d'uns 20 o 30 minuts de pujada s'arriba al cim i allà, al mateix punt fronterer, trobem la senyalització del Memorial Democràtic, ubicada l'any 2009, així com una placa del mateix any instal·lada pel Centre Excursionista Empordanès. Totes dues ens recorden que aquell va ser el pas per on Lluís Companys, Manuel Azaña, Juan Negrín¹³, José Antonio Aguirre i Diego Martínez Barrio van marxar a l'exili.

La ruta encara pot allargar-se en la seva versió més extensa, on el següent destí seria el poble de *Las illas*. Caldrà resseguir a peu el camí descendent, deixant enrere el Coll del Lli, i en uns altres 20 o 30 minuts s'arribarà al primer poble en sòl francès, tal com van fer els exiliats en el seu dia. La placa ubicada a l'Hostal dels Trabucaires l'any 1990, o el Monument a la República, erigit un any abans, ens recorden aquells fets.

Des d'aquí es pot desfer el camí fins a recuperar el vehicle o es pot fer la volta travessant per la pista que condueix de *Las illas* al Coll de la Manrella, i allà incorporar-se de nou a la carretera. Al Coll de la Manrella, tot i no ser el lloc de pas original, es troba el Monument a Lluís Companys. Aquest element memorial, tal com passa amb el que es troba a la platja de *Saint-Cyprien*, va ser erigit molt abans d'encetar-se qualsevol política envers la recuperació de la memòria de la República o de l'exili, l'any 1981 en aquest cas.

— Records de l'exili

Aquesta ruta transcorre íntegrament a territori francès, i és necessari el desplaçament en vehicle. L'objectiu es conèixer de primera mà, i de manera vivencial, els principals llocs de la Retirada.

El primer punt pot variar segons es visiti la platja de *Saint-Cyprien* o la d'*Argelès*. En qualsevol cas, l'objectiu és el mateix a tots dos llocs. Copsar la duresa i la fredor dels llocs que van passar de ser platges de petits pobles rurals a ser espais de confinament on es consumava la pèrdua dels elements de benestar més elementals, com la higiene, la intimitat, l'alimentació, la salut o la seguretat. És consumava, tanmateix, la lluita individual i col·lectiva per mantenir la dignitat. En aquest cas, la lectura de testimonis és clau per tal d'assolir aquest grau de complicitat i d'empatia amb la memòria de l'espai i les memòries dels protagonistes. Tot i semblar una cosa trivial, les condicions meteorològiques poden ser un gran aliat en aquest sentit. Una dia d'hivern, fred, plujós o amb forta tramuntana, palesa la situació real dels protagonistes de la història, i apropa molt més al visitant a la seva realitat que no pas gaudint de la visita un dia solejat a la sorra de la platja.

13. Juan Negrín creuà amb la resta de la comitiva republicana la matinada del 5 de febrer de 1939, però ho feu a mode exemplar, ja que acabaria desfent el camí per tornar a territori empordanès i marxar novament pel pas principal de La Jonquera - El Pertús la matinada del 9 de febrer. Amb posterioritat es traslladaria al territori restant de l'Espanya republicana fins a la fi del conflicte.

Imatge 19. Muntatge fotogràfic passat-present a la platja d'Argelers. © In Between? project – ENRS (Clàudia Freixes)

La fotografia original és d'autoria desconeguda. Ha estat extreta de Solé i Tuban (2010: 70), "Cedida pel Musée de la Résistance Nationale".

Imatge 20. Detall del l'interior del Mémorial du Camp d'Argelès. Nova ubicació (Avenue de la libération). © In Between? project - ENRS

Imatge 21. Tomba d'Antonio Machado i Ana Ruiz al cementiri de Collioure. © Foto MUME

L'altre punt de la ruta és la Maternitat d'Elna. La visita transcorre aproximadament durant una hora de temps, durant el qual es poden conèixer els espais de la casa i posar-los en relació amb les històries viscudes a la Maternitat. El context històric en el qual es desenvolupà el projecte liderat per Elizabeth Eidenbenz; les implicacions d'aquesta amb la seva organització així com amb autoritats i mares; o tot el procés de conversió d'un lloc mort i oblidat en un potent espai de memòria referent al territori formen part dels continguts imprescindibles d'aquesta visita. La ruta finalitza després de la visita a la Maternitat.

— El camp d'Argelers. La quotidianitat de l'internament

Aquesta ruta existeix a partir de la inauguració, l'any 2014, del *Mémorial du Camp d'Argelès*. Funciona de manera semblant a la ruta Records, amb la diferència que es centra exclusivament en el cas d'*Argelès-sur-Mer*.

La primera part de la ruta consisteix en la visita al *Mémorial du Camp d'Argelès*. Es tracta d'un petit centre d'interpretació dividit en dues àrees. Una primera dedicada al context espanyol en referència a la Guerra Civil i a la Retirada i una altra centrada en la quotidianitat del camp. La primera part, més enllà de l'aprofitament d'algun recurs audiovisual realment funcional a nivell didàctic, és obviada per no caure en redundàncies discursives. La segona, però, es mostra realment útil, ja que aporta informació concreta sobre totes les vessants implicades en el dia a dia dels presoners i ajuda a la posterior contextualització a la platja.

La segona part de la ruta, com ja s'ha comentat en referència a la ruta Records, consisteix en anar a la platja d'Argelers per tal d'aprofundir en el factor vivencial, aprofitant aquest plus que la visita anterior ha donat a nivell de continguts. Aquesta en seria la part final.

— L'Exili dels intel·lectuals. Cotlliure i Antonio Machado

Aquesta ruta, després de la visita al museu, consisteix en un recorregut pel poble nord-català de *Collioure*. Com el propi nom indica, està centrada en la figura del poeta Antonio Machado, però sempre en un context on el món intel·lectual n'és protagonista. Podríem dir que el recorregut més estandarditzat d'aquesta ruta transcorre per tres punts.

Un primer punt, a la zona de la platja i el castell, amb la introducció històrica al territori: el pas d'un antic poblet de pescadors a un important focus turístic. Es parla del paper estratègic dels pobles de costa en el transcurs de la Retirada, i es fa referència al castell, tant a nivell històric com sobretot pel que fa a la seva relació amb el món concentracionari francès de l'any 1939. S'incorporen al relat els diferents intel·lectuals republicans i el seu paper abans i durant l'exili, i pot introduir-se la figura vital d'Antonio Machado i llegir algun dels seus primers poemes.

Imatge 22. Búnquer alemany al Coll dels Belitres. © Foto MUME.

Equipat amb la torreta d'un canó Panzer 38 (t), de la qual avui només se'n conserva una part, ja que el canó de 37 mm va ser robat l'any 2012.

Imatge 23. Placa ubicada a l'edifici de l'antiga Fonda França, Portbou.
© Foto MUME

Imatge 24. Vista exterior del Memorial Passatges. Exterior del cementiri de Portbou.
© Foto MUME

El segon node és la Plaça del Mercat. Allà va ser el punt on va arribar Antonio Machado i la seva família des de l'estació de tren. L'antic comerç de *Mme Figueres*, avui dia una vinoteca, i l'Hostal Quintana, avui una llar particular, són testimoni directe dels dies que Machado va viure a *Collioure*. A més d'alguns testimonis de l'època que relaten la senzillesa i humilitat dels Machado durant aquells dies, el gruix de la narrativa versa sobre la manera com Machado va haver de fugir d'Espanya.

La darrera part consisteix en caminar fins a la tomba del poeta tot resseguint el carrer que porta el seu mateix nom. Un cop allà s'explica la llarga i accidentada història de la tomba, que necessità gairebé dues dècades per a ser finalment establerta, i es llegeix algun poema de la darrera època que serveix per tancar la jornada a mode d'homenatge.

— Portbou i Walter Benjamin. La retirada i la Segona Guerra Mundial

Aquesta ruta, igual que en el cas de Cotlliure, transcorre únicament pel poble de Portbou. Es pot aprofitar la visita al museu per introduir amb més profunditat algun dels punts comuns que presenten l'exposició permanent del MUME i el terreny de la ruta. Podem dir, també, que l'activitat es divideix en tres parts clarament diferenciades.

La primera seria al Coll dels Belitres. Per arribar a aquest punt fronterer a dalt d'un petit cim es pot accedir a peu, travessant la muntanya, o en vehicle. És un lloc espectacular des d'on es possible parlar no només de l'exili sinó també de la particular història de Portbou i *Cerbère*. L'existència d'algun vestigi patrimonial de caire defensiu, ubicat durant els temps de l'ocupació nazi al sud de França (Clara, 2016), facilita la contextualització de la dualitat de la frontera i la introducció al tema dels evadits de la Segona Guerra Mundial, d'entre els quals destaca la figura de Walter Benjamin.

La segona part transcorre per l'interior del poble, a través dels diferents espais senyalitzats pel Memorial Democràtic com a Ruta Walter Benjamin. Resulta interessant baixar a peu des del coll, tot i que depenent de les necessitats del dia es pot fer el trajecte en vehicle. Hi ha marcadors a la rambla i al peu del passeig marítim que fan referència a la vida i història de Walter Benjamin, però tal vegada aquells més rellevants són els que es troben sobre la Fonda França, ara una casa particular, i al peu de l'estació de tren. El primer va ser el lloc on es va suïcidar i el segon el lloc on va anar a parar i va ser retingut per les autoritats espanyoles.

La tercera part consisteix en visitar el cementiri, on trobem tant les plaques memorials a l'interior com el Monument Passatges de Dani Karavan a l'exterior. L'aprofitament d'aquest recurs artístic i memorial d'una manera interioritzada per cada visitant és la millor manera de concloure l'activitat.

RUTA	MUNICIPI	ESPAIS	RELATS GENÈRICS	RELATS ESPECÍFICS
CAMINS DE L'EXILI	-AGULLANA -LA VAJOL -LES ILLES	-Ci Exili Cultural Català 1939 i Espais senyalitzats d'Agullana -Monument a l'Exili i Mina Canta a La Vajol -Hostal dels Trabucaires i Monument a la República de Les Illes -Coll de la Manrella	-Guerra Civil i exili -Exili cultural -Salvament del tresor artístic	-Impacte de l'exili a nivell local -Lluís Companys -L'or de Moscou -El setè camió -La família Gràcia
RECORDS DE L'EXILI	-ARGELERS -SANT CEBRIÀ -ELNA	-Platja <i>Argelès</i> i cementiri espanyols -Platja <i>Saint-Cyprien</i> -Maternitat d'Elna	-Guerra Civil i exili -Internament i deportació	-La vida als camps -Memòria de la Retirada -Acció humanitària -E. Eidenbenz
LA QUOTIDIANITAT DE L'INTERNAMENT	-ARGELERS	-Platja <i>Argelès</i> i cementiri espanyols - <i>Mémorial du Camp d'Argelès</i>	-Guerra Civil i exili -Internament i deportació	-La vida als camps -Memòria de la Retirada
COTLLIURE I MACHADO	-COTLLIURE	-Platja i castell -Plaça del mercat -Cementiri i tomba Antonio Machado	-Guerra Civil i exili -Exili intel·lectual	-Antonio Machado: història i memòria -Castell de <i>Collioure</i>
PORTBOU I WALTER BENJAMIN	-PORTBOU	-Coll dels Belitres -Marcadors Walter Benjamin -Monument Passatges	-Guerra Civil i exili -Evadits 2a G.M.	-La frontera dual -Walter Benjamin: història i memòria

Taula 1: Classificació de les rutes de l'exili del MUME (Elaboració pròpia).

Conclusions

Les rutes o itineraris són una imponent eina amb la qual poder treballar en favor de la valorització del patrimoni. Ho són, especialment, en casos on els recursos són bàsics i on el patrimoni pot ser dispers a nivell territorial però homogeni a nivell narratiu. Tal és el cas de la memòria de l'exili republicà, tardanament patrimonialitzada i amb els inconvenients provinents de treballar en territori transfronterer.

Després d'una dècada en servei, el MUME compta amb una oferta consolidada de rutes que ajuden a condicionar les narratives memorials del territori, funcionant com autèntiques frontisses d'alguns espais que, d'una altra manera, romandrien inconnexos i, per tant, lluny del seu valor patrimonial real. Aquesta oferta es complementa amb les diferents accions dutes a terme pel museu per tal de confirmar el que és la seva autèntica vocació, sortir de les 4 parets de l'edifici i convertir-se en referent cultural del territori. Un museu no arrelat al seu entorn es un museu desaprofitat, i amb les seves accions artístiques, educatives, commemoratives o promocionals, el MUME es fa visible més enllà del seu lloc físic i, per tant, exprimeix una bona part del seu potencial.

Les rutes de l'exili, promogudes i executades des del Museu Memorial de l'Exili des dels seus inicis però amb un llarg recorregut des dels temps de les pràctiques del departament de Pedagogia de la UdG, poden ser considerades com una iniciativa pionera en l'àmbit de la valorització del patrimoni memorial transfronterer català. Són, d'igual manera, l'activitat principal que vertebrava el gruix de les accions educatives del MUME. El poder que aporta el trepitjar territori és quelcom molt més profund que el que es pot trobar dins un aula (Roca, 2004; Marquès, 2014), i el poder aprofitar aquests espais tot afavorint un aprenentatge vivencial és un important atractiu per a docents, alumnes, i visitants en general.

Les rutes de l'exili encara tenen molt recorregut per endavant. Amb el suport de les diferents administracions i organitzacions implicades en el seu funcionament, és possible passar de l'actual consolidació al punt on noves iniciatives de valorització puguin ser plantejades. Els models d'itineraris culturals promoguts per ICOMOS o el Consell Europeu poden ser un bon mirall de bones pràctiques de cara al futur.

Bibliografia

- BOULIOU, C. (2013): «Du tourisme des batailles au tourisme des mémoires», *Cahier Espaces*, 313: 68-71.
- CALVET, J. (2008): *Les muntanyes de la llibertat. El pas d'evadits pels Pirineus durant la Segona Guerra Mundial 1939-1944*, L'Avenç, Barcelona.
- CLARA, J. (2010): *Els fortins de Franco: Arqueologia militar als Pirineus*, Rafael Dalmau Editor, Barcelona.

- CLARA, J. (2015): «Camps de reclusió, camps de concentració». A P. PAGÈS (Dir.): *L'exili republicà als Països Catalans. Una diàspora històrica*, Ed. Base, Barcelona: 109-136.
- . (2016): *Nazis a la frontera dels Pirineus Orientals (1942-1944)*, Rafael Dalmau Editor, Barcelona.
- CAVAIGNAC, F. i DEPERNE, H. (2003): «Les Chemins de mémoire. Une initiative de l'État», *Cahier Espaces*, 80: 12-21.
- DA SILVA, M. i BOUGON, L. (2013): «Le tourisme de mémoire. Un enjeu civique, pédagogique, économique et culturel pour la France», *Cahier Espaces*, 313: 48-51.
- FONT, J. (2009): «A cavall de la història i la memòria: el Museu Memorial de l'Exili de la Jonquera-MUME», *Mnemosine: revista catalana de museologia*, 5: 105-113.
- FONT, J., GONZÁLEZ, D., DOMÈNECH, G. i MARQUÈS, S. (2016): «La memoria del exilio republicano a través de sus espacios: patrimonio, turismo y museos en el territorio catalán transfronterizo». A I. ARRIETA (Ed.) *Lugares de memoria traumática. Representaciones museográficas de conflictos políticos y armados (71-98)*. Bilbao: UPV/EHU Servicio Editorial, Bilbao: 71-98.
- GONZÁLEZ VÁZQUEZ, D. (2014): «La práctica turística como mecanismo de transmisión de valores: Cataluña y los lugares de memoria democrática», *Revista Iberoamericana de turismo - RITUR*, 4 (especial): 36-49.
- . (2016): «La patrimonialización de la memoria histórica: entre el deber social y la estrategia turística. Apuntes sobre el caso catalán», *PASOS Revista de Patrimonio y Turismo Cultural*, 14 (5): 1267-1280.
- . (2017): «La valorització patrimonial dels Espais de Memòria a Catalunya: del deure social a l'estratègia turística», *Revista Valenciana d'Etnologia*, 9: 57-65.
- GONZÁLEZ, D. i FONT, J. (2016): «La museización del patrimonio memorial transfronterizo: el caso del exilio republicano y sus espacios», *Revista MIDAS-Museus e Estudos Interdisciplinares*, 6 [en línia], <http://journals.openedition.org/midas/1030> consulta 09-01-18.
- HERNÁNDEZ RAMÍREZ, J. (2011): «Los caminos del patrimonio. Rutas turísticas e itinerarios culturales», *PASOS Revista de Patrimonio y Turismo Cultural*, 9 (2): 225-236.
- HERTZOG, A. (2013): «Quand le tourisme de mémoire bouleverse le travail de mémoire», *Cahier Espaces*, 313: 52-61.
- ICOMOS (2008): *Carta de Itinerarios Culturales*. Comité Científico Internacional de Itinerarios Culturales (CIIC). Asamblea General de l'ICOMOS, Quebec [en línia], https://www.icomos.org/quebec2008/resolutions/pdf/GA16_Resolutions_final_ES.pdf consulta 09-01-18.
- Ley 55/2007, de 26 de Diciembre, por la que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas a favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la guerra civil o la dictadura, BOE 310/ 53.410.
- Llei 13/2007, del 31 d'octubre, del Memorial Democràtic, DOGC 5.006/ 45.172.
- LÓPEZ FERNÁNDEZ, Mª I. (2006): «Diseño y programación de itinerarios culturales», *Boletín del Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico*, 60: 20-33.

- LÓPEZ-GUZMÁN, T. i SÁNCHEZ, S. (2008): «La creación de productos turísticos utilizando rutas enológicas», *Pasos-Revista de turismo y patrimonio cultural*, 6 (2): 159-171.
- MANTEI, C. (Dir.) (2012): *Le tourisme de mémoire en France: mesure et analyse du poids et des retombées économiques et de la filière*, Atout France, Paris.
- MARQUÈS, S. (2014): «Trepitjant historia! Una ruta d'exili amb universitaris», *Temps i espais de memòria. Revista digital del Memorial Democràtic*, 2: 21-24.
- MARTÍNEZ, A. (2014): «La postguerra del Patrimoni Artístic a l'Alt Empordà febrer-setembre 1939», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 45: 143-174.
- Ordre IRP/91/2010, de 18 de febrer, per la qual es crea la Xarxa d'Espais de Memòria Democràtica de Catalunya, DOGC 5.576/ 14.651.
- PECHANESKY, D. (2002): *La France des camps. L'internement, 1938-1946*, Gallimard, Paris.
- PUJOL, E. (2003): «El Museu de l'Exili de La Jonquera», *Mnemosine: revista catalana de museologia*, 1: 67-78.
- PUJOL, E. (2009): «Projectes culturals transfronterers: el cas de l'exili republicà de 1939», *Mirmanda*, 4: 74-83.
- RENGIFO, J. I. (2006): «Rutas culturales y turismo en el contexto español», *Boletín del Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico*, 60: 115-125.
- RIERA, F. (2016): *Valorització patrimonial de la mina Canta de la Vajol mitjançant una proposta aplicada de turisme cultural*, Universitat de Girona, Girona (TFM).
- ROCA, J. (2004): «L'itinerari com a forma artística, la ciutat i la ciutadania». A VV.AA. *Tour-ismes. La derrota de la dissensió. Itineraris crítics*, Fundació Antoni Tàpies, Barcelona: 101, 113.
- SOLÉ, F. i TUBAN, G. (2010): *Camp d'Argelers 1939-1942*, Cossetània Edicions, Valls.
- SUÁREZ-INCLÁN, Mª R. (2003): «Los itinerarios culturales», *The CIIC Scientific Magazine* [en línia], http://www.esicomos.org/Nueva_carpetas/TCSM/ponencia_MARIAROSA-SUAREZ.htm consulta 09-01-2018.
- TRESSERRAS, J. (2005): «Rutas e itinerarios culturales en Iberoamérica». *Cuadernos del Patrimonio Cultural y turismo*, 15: 13-56.
- TUBAN, G. (2003): *Les séquestrés de Collioure. Un camp disciplinaire au Chateau Royal en 1939*, Editions Mare Nostrum, Perpignan.
- URBAIN, J.D. (2003): «Tourisme de mémoire. Un travail de deuil positif», *Cahier Espaces*, 80: 5-7.
- VINYES, R. (2009): «La memoria del Estado». A R. VINYES (Ed.) *El Estado y la memoria: Gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia*, RBA Libros, Barcelona: 23-66.
- VINYES, R. (2016): «Memoria, democracia y gestión», *Història e Perspectives*, 54: 11-22.